

1926-1955 YILLARI ARASINDA MUSUL SORUNUNUN TÜRK DIŞ POLİTİKASINA YANSIMASI

YAZICI, Nevin*
TÜRKİYE/TURÇİYA

ÖZET

1926-1955 yılları arasında Türk dış politikası, Musul sorunu merkezinde, Türkiye'nin Irak ve Ortadoğu bölge ülkeleriyle, İngiltere ve Batı devletleriyle ilişkileri çerçevesinde ele alınmıştır.

Osmanlı Devleti'nden, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne sorunlu bir miras olarak devredilen Musul petroleri nedeniyle, XIX. yüzyıldan beri büyük güçler arasında egemenlik, denetim altına alma ve imtiyaz elde etme politikaları çerçevesinde büyük bir rekabet yaşanmıştır. Türkiye'nin Musul petrolerine yakınlığı, Türkiye-Irak halkları arasında kültürel, dini ve etnik ortaklık, Türkiye'yi, petroleri ele geçirmek ya da denetim altına almak isteyen ülkeler tarafından kaos unsurları olarak kullanılmış; bu durum, Türkiye'ye stratejik bir üstünlük sağlamakla beraber Türkiye'yi gerek bölge içi gerekse bölge dışı güçlere karşı potansiyel bir hedef hâline getirmiştir. Türkiye-Irak ilişkilerinde, 1926 Ankara Antlaşması'nın uygulanmasıyla beraber meydana gelen sorunlar; sınır ihlalleri, petrol boru hatlarının güvenliği, Türkmen hakları, Kürt meselesi, Hristiyan unsurlar ve Hatay meselesidir. Bu sorunların aşılması sürecinde iki ülke arasında askerî, ekonomik, siyasi ve kültürel ittifaklar kurulmuş ancak son derece dinamik bir yapı sergileyen petropolitik değişimler ve dini ve etnik çatışmaların yarattığı süre giden istikrarsız yapı hem Irak'ın ülke bütünlüğü aleyhinde bir etki yaratmış hem de Türkiye-Irak ilişkilerinde sürekli bir gerilim unsuru olarak yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: Musul, Irak, petrol, Kürt, Türkmen, 1926 Ankara Antlaşması.

ABSTRACT

Reflection of Issue on Turkish Foreign Policy Between 1926-1955

The main focus of Turkish foreign policy between the years 1926 and 1955 was Mosul issue, and it was handled through the relations between Turkey and Iraq, Middle Eastern countries, England, and Western States. Due to the fact that Mosul oil was handed over to the Turkish Republic as a problematic issue by the Ottoman Empire, there was a strong competition among the leading states

* Yrd. Doç., Başkent Üniversitesi Atatürk İlkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi (ATAMER) Öğretim Görevlisi. e-posta: nevin yazici1969@gmail.com

of the era in terms of sovereignty, dominance and privileges of the region. That Turkey is geographically close to Mosul oil and that Turkish and Iraqi people have common features in their culture, religion and ethnicity was used as motives to create disturbance in the area by those states trying to control the oil and/or Turkey. Although this helped Turkey to have strategic superiority over others, it also made the country a target both for those in and out of the region.

The main problems seen between Turkey and Iraq after Angora Agreement, dated 1926 was implemented were border trespassing, security of the pipeline, rights of the Turcoman, Christian population and Kurdish and Hatay issues. So as to solve the problems arising because of the said reasons, the two states had entered into military, economic and cultural alliances, however, the then current situation, caused by the so dynamic petro-political changes and religious and ethnic conflicts, resulted in a threat against the unity of Iraqi territories and turned into a continuous element of tension in Turco-Iraqi relations.

Key Words: Mosul, Iraq, petroleum/oil, Kurdish, Turcoman, Angora Agreement of 1926.

Musul sorunu merkezinde 1926-1955 dönemi Türk dış politikasını, Türkiye'nin Irak ve Ortadoğu ülkeleriyle, İngiltere ve Batı Devletleriyle ilişkileri şekillendirmektedir.

Dünya enerji dengelerinde petrolün kritik konumu ve petrol rezervlerin "dengesiz" dağılımı petrole istisnai bir ekonomik, stratejik ve politik önem kazandırdığını görmekteyiz. Petrol, ülkelerin ulusal ve dış politikalarını oluşturmalarında ve petrole erişilebilirlik noktasında da bir ulusal güvenlik sorunu şeklinde algılanan bir güç olmuştur. Dünya petrol rezervlerinin yaklaşık % 65'nin Ortadoğu bölgesinde olduğu bilgisinden hareketle, son derece dinamik ve değişken bir yapı sergileyen bölgede petro-politik unsurların sebep olduğu; dini, etnik ve ekonomik çatışmaları ve bu çatışmaların yarattığı istikrarsız yapı içinde Türkiye'nin konumunun doğru tespit edilmesi; bölge içi ve bölge dışı güçlerle oluşturulan ittifak ve ihtilafların temel belirleyicisi olan bölgedeki petrol rezervlerinin; değişen dünya dengeleri ve siyasi konjonktür açısından değerlendirilmesi gerekmektedir.

Musul, sahip olduğu petrol rezervleri nedeniyle XIX. yüzyıldan beri büyük güçlerin denetim altına alma ve imtiyaz elde etme politikalarının hedefi olmuş ve bu emperyal güçler arasında büyük bir rekabet yaşanmıştır ve hala da yaşanmaktadır (Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri, 1993: 30; Uluğbay, 2003: 57-82; Kent, 1976: 216; Tripp, 2002: 16; Can, 2000: 103-120; Earle, 1972: 67-72; Ortaylı, 1983: 107; Longrigg, 1968: 27; Ediger, 2005: 175-195; Denovo, 1963: 61).

Musul, I. Dünya Savaşı sonunda büyük güçlerin, petrol eksenli ekonomik ve siyasal hesapları doğrultusunda Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan Güneybatı

Asya topraklarının yeniden yapılandırılmasıyla bir sorun olarak ortaya çıkmış; 1918-1926 yılları arasında yaşanan siyasal, hukuksal, ekonomik, askeri ve diplomatik boyutları olan çok yönlü bir sürecin sonunda Milletler Cemiyeti'nin desteğiyle İngiltere mandası altındaki Irak'a kazandırılmıştır (Kaymaz, 2003: 47-59; Öke, 1992: 44-45; Yılmaz, 2003: 22-26; Kent, 1976: 123; Monroe, 1963: 27-33, Kürkçüoğlu, 1978: 42; Stivers, 1982: 115; Sluglett, 1976: 44-45; Şimşir, 1990: C. I, 136-289, Sonyel, 1991: 308; Karacan, 1943: 168; Meray, 1978: C. I, 342-377; **Yaşayan Lozan**, 2003: 146-147).

1918-1926 yılları arasında, yaşanan siyasi, hukuki, ekonomik, askerî ve diplomatik boyutları olan çok yönlü bir sürecin sonunda; Türkiye, İngiltere ve Irak arasında 5 Haziran 1926'da imzalan Türkiye-Irak Sınırı ve İyi Komşuluk İlişkileri Antlaşmasıyla yani Ankara Antlaşmasıyla Türkiye-Irak sınırı çizilmiş, Türkiye, Musul Vilayeti üzerindeki haklarından vazgeçmiş ve Türkiye'ye 25 yıl boyunca Irak petrollerinden % 10 royalti ödenmesi kabul edilmiştir (CO730/107/9286, 28April-4May1926, D.B.F.P,1966: 839-842, CO730/107/46, 13 May 1926).

Türkiye ve Irak yönetimi, bu antlaşma ile bağımsız bir Irak Devleti kurulacağı inancını taşıırken, Milletler Cemiyeti, Irak'ı İngiliz manda idaresine bırakmış, bu sonuç, Türkiye ve Irak tarafından büyük bir hayal kırıklığı ve şaşkınlık yaratmıştır ki, bu da İngiltere'nin bilinçli bir şekilde Irak ve Türkiye yönetimlerini böyle düşüncelerini sağlamaya yönelik bir politika izlediğini göstermektedir (**Cumhuriyet**, 6 Haziran1926; 1-2, **Milliyet**, 10 Haziran 1926: 1, **Milliyet**, 9 Haziran 1926: 1-4, **Vakit**, 5 Ekim 1932; 2).

1926 Ankara Antlaşması sonrasında Türkiye ve Irak ilişkileri, Irak'ın bağımsız olduğu 1932 yılına kadar doğrudan İngiltere üzerinden, 1932'den sonra da İngiltere'nin Irak üzerinde sahip olduğu imtiyazlar nedeniyle İngiltere kontrolünde ve gölgesinde sürmüştür. Bu nedenle Türkiye-Irak ilişkileri, Türkiye-İngiltere ilişkileri ve İngiltere'nin Irak'taki çıkarları çerçevesinde şekillenmiştir (**Ayın Tarihi**, Şubat 1931, C.24, S:82-83; 6903-6913, Oran içinde UzgEl-Kürkçüoğlu, 2002, C.I; 272, Erkin, 1987: 81-83; Jivkova; 27, Kürkçüoğlu, 1978: 323-324, Şimşir, 2005: C.VI; 425).

Bununla beraber Türk-Irak ilişkileri, Türkiye'nin "kardeşlik ve dostluk" temelinde izlediği siyasetle büyük bir gelişme göstermiş; Atatürk Türkiye'si ve reformları, Irak'a ilham kaynağı olmuş, hatta Irak, pek çok alanda Türkiye'yi bir model olarak benimsemiştir (**T.C.B.C.A.**, 15 Mart 1930, Dosya: 17416, FonKodu:30..10.0.0, Yer No: 166. 153. 6, **T.C.B.C.A.**, 2 Ekim 1930, Dosya: 43655, Fon Kodu: 30.. 10.0.0, Yer No: 258.739..15, **T.C.B.C.A.**, 21Ağustos 1930, Dosya: 43645, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.739.. 4, Şimşir, 2004; 82-88, Şimşir, 2001, C. II; 247, **T.C.B.C.A.**, 5 Temmuz 1931, Dosya: 43667, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.740..7-256, **Cumhuriyet**, 7 Temmuz 1931; 1-3, **Cumhuriyet**, 15 Temmuz 1931; 1-2).

Türkiye, Musul üzerindeki haklarından, üniter ve bağımsız bir Irak için vazgeçmiş, Irak'taki siyasi ve ekonomik istikrarın korunmasını sağlayacak ve dış müdahaleleri bertaraf edecek; ortak coğrafyanın ürettiği sorunları çözmek ve güven boşluğunu gidermek için iş birliği ve ticaret antlaşmaları imzalamış, hatta bölgede güvenliği sağlamak üzere kurulan Ortadoğu ittifaklarında öncü ve uzlaşmacı bir misyonla yer almıştır (Cumhuriyet, 12 Ocak 1932; 1-3, Canatan, 1995: 35-45, 85-99, Şimşir, 2004: 89-90, 119-121, **T.C.B.C.A.**, 15 Şubat 1932, Dosya: 43684, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.741..2, **Ayın Tarihi**, Temmuz 1937, S: 44; 64-66, 368, Oran içinde Akdevelioğlu-Kürkçüoğlu, C. I: 365-368, Bağcı, 2001: 40, Sever, 1997: 108-112, Mc Ghee, 1992: 261, **Ayın Tarihi**, Ekim 1954, No: 251: 44, **Cumhuriyet**, 19 Ekim 1954, **Cumhuriyet**, 13 Ocak 1955, **T.C.B.C.A.**, 8 Şubat 1955, Dosya Adı: A-41, Fon Kodu.30..1.0.0 Yer No:35.215..1, **T.C.B.C.A.**, 18 Şubat 1955, Dosya: A-41 Fon Kodu: 30..1.0.0 Yer No: 35.215..2, Oran içinde Fırat-Kürkçüoğlu, C. I: 620-626, **Yeşilbursa**, 2000: 156).¹

Türkiye'nin Irak'a ve bölgeye yönelik temel dış politikasını oluşturan bu yaklaşım, kuşkusuz Türkiye'nin de güvenlik ve istikrarına hizmet etmiştir. Ancak kimi zaman İngiltere'nin kendi denetiminde veya kendi çıkarlarına hizmet etmeyecek bir Irak yönetimini istememiş olması ve Irak'a yaptığı örtük müdahaleler nedeniyle, ki burada Türkiye'ye yakın Hikmet Süleyman ve Bekir Sıtkı Paşa önderliğinde kurulan yönetim akla gelmelidir (**T.C.B.C.A.**, 13 Aralık 1935, Dosya: 436190, Fon

¹ Türkiye ile Irak arasında yürütülen müzakereler neticesinde 9-10 Ocak 1932'de "Ticaret, İkamet ve İade-i Mücrimin Muahedesi"ni imzalamıştır. Ticaret ve İkamet Antlaşmaları daha önce de bahsettiğimiz üzere Türkiye'nin " *most favoured nation*" esasına göre düzenlemiş ve iki ülke vatandaşlarına karşılıklı birtakım ayrıcalık ve uygulamaları sağlamıştır. Türkiye-Irak ilişkileri, Irak'ta milliyetçiliğin tirmandığı süreçte yakınlaşmıştır. Irak, İngiltere'ye bağımlılığını azaltmak ve sınır sorunlarını çözmek için bölgesel bir ittifak arayışına yönelmiş; Türkiye ise Batı'dan bağımsız, bölgede huzur ve istikrarı sağlamak, bölge ülkeleri arasında ekonomik ve siyasi ilişkileri geliştirmek adına kendi önderliğinde bir "Doğu İttifakı" kurulması için önemli adımlar atmıştır. Tarafların girişimleri neticesinde ve Türkiye'nin arabuluculuğu ile İran-Irak sınır sorununun giderilmesiyle 8 Temmuz 1937'de Sadabat Paktı imzalanmıştır. Sadabat Paktı II. Dünya Savaşı öncesinde, bölgenin sahip olduğu petrol rezervleri dikkate alındığında, Alman ve İtalyan yayılmacılığına karşı bölgesel güvenlik ittifakı olarak ortaya çıkmış; aynı zamanda da İngiltere ve Sovyet Rusya'nın bölgedeki rekabetine karşı güvenlik kanadı oluşturulmuştur. Irak, II. Dünya Savaşı sonrasında etkinliğini yitiren Sadabat Paktı'nı yeniden canlandırmak hatta büyük bir "Doğu Paktı" oluşturmak için Türkiye ile ilişkilerini geliştirmek için girişimlerde bulunmuştur. Türkiye-Irak, 29 Mayıs 1946'da "*Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması*"ni imzalamıştır. Bu Antlaşmayla, Türkiye-Irak sınır güvenliği, silahlı grupların faaliyetlerinin engellenmesi, gerekli önlemlerin alınması ve tarafların iş birliği içinde çalışmalarıyla ilgili düzenlemeler yapılmış; eğitim, öğretim ve kültürel iş birliğini sağlayacak protokoller imzalanmıştır. Demokrat Parti döneminde Türkiye'nin Ortadoğu politikası, bölgede istikrar ve güvenliğin sağlanması, Arap-İsrail sorununun çözüme kavuşturulması ve komünizmin bu hassas bölgeye girmesini engellemek için etkili bir güvenlik sisteminin yaratılması oluşturmuştur. Türkiye-Irak arasında imzalanan 24 Şubat 1955 tarihli Güvenlik Savunma Antlaşması, İngiltere, Pakistan ve İran'ın da katılımıyla Bağdat Paktı'na dönüştürülmüştür. Türk-Irak İşbirliği Antlaşması, NATO gibi fiili yaptırım içermeyen pratik bir değer taşımaktan uzaktı. Irak'ın tek Arap ülkesi olarak Bağdat Paktı'na katılımı, Arap birliği içinde büyük parçalanmalara neden olmuştur.

Kodu:30..10.0.0,Yer No:259.744..13, Kahadduri, 1951: 77, **Ayın Tarihi** Kânunuevvel 1936, S: 36: 401-403, **T.C.B.C.A.**, 31 Aralık 1936, Dosya: 436217, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.745..15, Cahit Kayra ile yapılan görüşme, 24.08.2006, **Hürriyet**,8 Şubat 1998);² kimi zaman da Irak'ın geleneksel itaat kültürüyle İngiltere'nin yörüngesinden çıkmak istemeyişi ve sınımlanacak büyük bir gücün varlığına duyduğu ihtiyaç, Irak'ın İngiltere'den bağımsız hareket etmesini engellemiş ve bu da Irak'taki siyasi istikrarın bozulmasına zemin hazırlamış ve Türkiye'nin cesur ve samimi girişimlerine yeterince karşılık verememiştir.

Türkiye'nin Misak-ı Milli sınırlarının bir parçası olan Musul'dan feragat etmesiyle sağlanan Türk-İngiliz dostluğu, birdenbire gelişmemiş, tarafların birbirlerine temkinli, mesafeli tutumu bir süre daha devam etmiştir. İngiltere, manda yönetimi altındaki Irak'ı, Türkiye'nin İslamcılık ideolojisiyle yeniden ele geçireceği endişesini taşımış ve bu asılsız endişeyle Türkiye'yi, Irak'a yabancılaştırmış ve bölgedeki varlığının meşruiyetini sağlamak üzere Türkiye-Irak sorunlarını hep canlı tutmuş; üstelik yükselen Arap milliyetçiliği ve İngiltere aleyhtarlığını örtmek için bir "Türkiye korkusu" yaratmıştır

Bunun yanı sıra İngiltere, Türkiye'yi bölgenin güvenliği ve istikrarı için teminat görmüş, ayrıca petrol alanlarına başka güçlerin sızmasını engellemek için Türkiye'yi ekonomik ve siyasi ittifaklarla kuşatacak bir politika izlemiştir.

² 29 Ekim 1936'da Bekir Sıtkı, darbeyle İngiliz yanlı Nuri Sait Paşa'yı yönetimden uzaklaştırmış, yeni Hükümet Hikmet Süleyman başbakanlığında kurulmuş, eski Başbakan Yasin Paşa ve Hariciye Bakanı Nuri Sait Paşa Suriye'ye kaçmış, Milli Savunma Bakanı Cafer Paşa katledilmiştir. Irak'ta yeni Hükümette yer alan yöneticilerin çoğunluğu, sık sık Atatürk ilke ve devrimlerine bağlı demeçlerde bulunmuş; Türkiye'de eğitim görmüş isimlerdir. Türk Hükümeti, Irak'ta meydana gelen Hükümet değişikliğini bir iç sorun olarak nitelermekte ve "*Yurtta Sulh, Cihanda Sulh*" politikasını sürdürmeye kararlı olduğunu ifade etmektedir. Hükümet darbesi, Arap ülkelerinde ve İngiltere'de Araplık ve İngiltere karşıtlığı bir hareket olarak nitelendirilmiş, Arap ve İngiliz basınında yeni Irak Hükümeti aleyhinde yazılar yazılmıştır. Irak'taki Hükümet darbesi, dünya basınında milliyetçi bir tepki ve Batı'ya karşı "*Müslüman Cephe*"nin oluşturulması olarak nitelendirilmiştir. Özellikle Fransız basını İngiltere'nin Irak politikasını eleştirmekle beraber Avrupa'nın Ortadoğu'da menfaat ve nüfuz kaybına dikkati çekmiştir. İngiltere yanlı politika takip etmiş olan Nuri Sait Paşa, tekrar yönetimi ele geçirmek için girişimlerde bulunmuş ve İngiltere tarafından da desteklenmiş görünmektedir 13 Ağustos 1937'de Bekir Sıtkı suikasta kurban gitmiş, Hikmet Süleyman tutuklanmıştır. İngiltere, Irak'ta, Türkiye'ye yakın Hükümetlerin kurulmasına sıcak bakmamış, özellikle 1936 yılında Mahmut Şevket Paşa'nın kardeşi Hikmet Süleyman ve General Bekir Sıtkı Paşa önderliğinde kurulan yönetim aleyhinde propaganda yaparak gerek bölge ülkelerinde gerekse dünyada kamuoyu yaratmaya çalışmıştır. 13 Ağustos 1937'de Bekir Sıtkı Paşa'nın suikasta kurban gitmesiyle ve Hikmet Süleyman'ın tutuklanmasıyla son bulan Irak Hükümetinin, Türkiye- Irak konfederasyonu için çalıştığı, kimi kaynaklarda yer alan bir bilgidir. Hatta dönemin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın bu meseleyi doğrulayan açıklaması vardır. Konuyla ilgili Cahit Kayra ile yaptığımız görüşmede, Cahit Bey, Hikmet Süleyman'ın kendisine General Bekir Sıtkı Paşa'nın bu konfederasyonu kurmak üzere Türkiye'ye yapacağı ziyaretin hemen öncesinde suikasta uğramasının bir talihsizlik olarak naklettiğini ifade etmektedir. Anlaşılan, İngiltere kendi denetimde veya kendi çıkarlarına hizmet etmeyecek bir Irak yönetimini istememiş ve yaptığı örtük müdahalelerle Irak'ta siyasi istikrarın bozulmasına zemin hazırlamıştır.

İngiltere, gelişen Türk-İngiliz dostluğuna rağmen, Türkiye-İrak sınırı merkezinde Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tehdit eden etnik, dini ve siyasi etkenleri kışkırtmaktan geri durmamıştır. Üstelik İngiltere, bir yandan Türkiye Cumhuriyeti rejiminin laik, demokratik ve modern yapısını bölgedeki varlığı için bir istikrar unsuru olarak görürken; diğer yandan da Türkiye'nin gerçekleştirmiş olduğu inkılabları, Müslüman Irak halkının tepkisine neden olduğu gerekçesiyle eleştirmiştir. İngiltere, Irak'ın bağımsızlığı sonrasında da Türkiye-İrak ilişkilerinin “gereğinden fazla” yaklaşmasını engelleyen “hamilik” ve “vasilik” iddialarını sürdürmeye devam etmiştir (T.C.B.C.A., 21 Aralık 1936, Dosya: 436214, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.745..12).

Musul meselesinin çözüme kavuşması, Türkiye'nin, soruna taraf olmayan ülkelerle de ilişkilerini belirlemiş; Türkiye'nin Batıyla ilişkilerinin düzelmesini hatta yaklaşmasını sağlamıştır Türkiye'nin en önemli müttefiki durumunda olan Rusya ise bu anlaşmaya kuşkuyla yaklaşmış ve düzenlenen sınırın, bölgede istikrarın bozulmasına zemin hazırlayacağı yorumunu yapmış ve haklı da çıkmıştır (Kürkçüoğlu,1978: 302-322, Şimşir, 2005, C. VI: 110-114, **Cumhuriyet**, 20 Haziran 1926: 3, D.B.F.P, April 1927: 794-795).³

Musul, 1926 Ankara Antlaşması sonrasında Türk-İrak ilişkilerine bir taraftan bölgenin coğrafi, tarihî, kültürel ve insani yakınlıkları nedeniyle manevi bir bağlılık; hatta siyasi bir kader ortaklığı şeklinde yansımış; diğer taraftan ise Musul'daki farklı etnik ve dini unsurların varlığı, bölge dışı güçlerin bu farklılıklar üzerinden bölgede yarattığı karmaşa, hem Irak'ın ülke bütünlüğü aleyhinde bir etki yaratmış

³ Türkiye, Misak-ı Millî sınırları içinde olan Musul Vilayeti üzerindeki haklarını elde etmek için mücadele ettiği uluslararası platformlarda yalnız kalmış; yalnız bırakılmıştır. Türkiye'nin siyasi yalnızlığı, Musul'un kaybedilmesinde önemli rol oynamış, sorunun çözümlendiği 1926 Ankara Antlaşması'na kadar Türkiye'nin gerek Orta Doğu bölgesindeki ülkelerle gerek bölge dışı ülkelerle ilişkileri gelişme göstermemiştir. Musul sorunu hakkında nihai kararı veren ve Türkiye'nin henüz üyesi olmadığı Milletler Cemiyeti'nin tarafsız bir tutum sergilemekten uzak tavrı da belirleyici olmuştur. İtalya, Musul bunalımı sırasında Türkiye için endişe kaynağıdır; İngiliz Büyük Elçi Sir Lindsay, İtalya'nın Sicilya'ya yaptığı askeri yığınak haberlerini, bu askerlerin Anadolu'ya karşı kullanılmak istendiği biçiminde yorumlamıştır. İtalya'nın bu saldırgan tavrı Türkiye'yi Musul meselesinin çözümü konusunda uzlaşmaya itmiştir. Atina'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne gelen 23 Mart 1926 tarihli raporda, İtalya, Yunanistan ve Yugoslavya'nın uygun bir zamanda Türkiye'ye karşı birlikte harekete geçmeyi tasarladıklarına dair bilgiler mevcuttur. Buna göre; Yunanistan Doğu Trakya'yı alacak, İtalya Anadolu'da serbest kalacak, Yugoslavya Arnavutluk'u ilhak edecektir Türkiye-Rusya arasında imzalanan 17 Aralık 1925 tarihli Antlaşma, Türkiye'yi uluslararası yalnızlıktan kurtarmaya yetmemiştir. Bu antlaşma bir ittifaktan ziyade bir saldırmazlık anlaşmasıdır ve Türkiye'nin bu anlaşmayı imzalama nedeni İngiltere ve Milletler Cemiyetine karşı dolaylı bir destek arayışıdır ancak Rusya, henüz Milletler Cemiyeti'nin üyesi bile değildir. Türkiye'nin Mili Mücadele döneminden beri en güçlü müttefiki olan Rusya bile Musul sorunun çözümü sürecinde tarafsız bir tutum sergilemişse de sonuçtan memnun kalmamış; 1926 Ankara Antlaşması'nı Türkiye-İngiltere yaklaşması olarak yorumlamıştır. Musul sorunu Fransa-Türkiye ilişkilerini de olumsuz etkilemiş; Fransa sorun çözümlenmeden Türkiye ile imzaladığı 30 Mayıs 1926 Antlaşması'nı onaylamamıştır. Türkiye'nin Batı'yla olan ilişkileri Musul meselesi sonrasında gelişme göstermiştir.

hem de Türkiye-İrak ilişkilerinde sürekli bir gerilim unsuru olarak yer almıştır. Bu olumlu ve olumsuz yansımaları belirleyen etkenleri şöyle sıralamak mümkündür:

1. Türkiye-İrak sınırının, Türkiye ve Irak gerçeğinden hareketle değil büyük güçlerin bölgeye yönelik ihtiraslarına göre; uluslararası hukuk göz ardı edilerek ve yerel toprak örgütlenmeleri dikkate alınmadan çizilmiştir(Özcan,2003;45)⁴.

Türkiye Irak sınırının güneyinde yer alan Musul petroleri nedeniyle başta İngiltere olmak üzere, Fransa, Almanya, İtalya, Rusya ve ABD'nin bölgeye nüfuz etmek ve bölgeyi denetim altında tutmak amacıyla sınırın etnik unsurlar üzerinden değiştirilmesi için sürekli bir faaliyette bulunmalarına zemin hazırlamıştır.

Bölgeyi etnik unsurlara göre parçalamayı ve özerk yönetimlere göre şekillendirmeyi hedefleyen büyük güçler; özellikle Kürtler, Ermeniler ve Asuriler üzerinden bu politikalarını sürdürmüşlerdir ve bugün de sürdürmeye devam etmektedirler. Ekonomik anlamda bir bütün olarak var olabilecek bu bölgeyi ikiye ayıran düzenleme, ticareti ve ulaşımı engelleyen; bölge halkının ekonomik sıkıntılar yaşamasına ve sınırın iki yakasındaki halkın yaşamak için birbirlerine bağımlı hale gelmesiyle; eşkıyalık ve kaçakçılık faaliyetlerin artmasına sebep olmuştur. Türkiye-İrak Daimi Hudut Komisyonu'nun toplantı tutanakları ve raporları incelendiğinde açıkça görülmektedir ki, Türkiye-İrak sınırı mevcut hâliyle sürekli bir sorun teşkil edecek ve bu sorunların çözümü karşılıklı iş birliği ve iletişimle sağlanacaktır (Şimşir, 2005: CVI,428-428,Şimşir,1991: 297, **T.C.B.C.A.**, 20 Ağustos 1929, Dosya: 106650, Fon Kodu: 30..10.0.0, YerNo: 128.915..43,**T.C.B.C.A.**, 24 Haziran1928, Dosya: 43615, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.737..17, **T.C.B.C.A.**, 22 Ocak 1930, Dosya: 4177, Fon Kodu: 30..10.1.1, Yer No: 230.548..7, **T.C.B.C.A.**, 22 Ocak 1930, Dosya: 4177, Fon Kodu: 30..10.1.1, Yer No: 230.548..7, **T.C.B.C.A.**, 22 Ocak 1930, Dosya: 4177, Fon Kodu: 30..10.1.1, Yer No: 230.548..7, **T.C.B.C.A.**, 24 Temmuz 1930, Dosya:

⁴ Türkiye ile Irak arasındaki sınır, Cemiyet-i Akvam'ın 29 Ekim 1924 tarihli toplantısında kararlaştırıldığı Brüksel Hattına göre düzenlenmiş ve Ankara Antlaşması'nda da bu sınır tanımı yer almıştır. Türkiye-İrak arasında meydana gelebilecek sınır ihlallerini engellemek, karşılıklı iş birliğini sağlamak ve iyi komşuluk ilişkilerini düzenlemek için Ankara Antlaşması'nın ikinci kısmında, "*Türkiye ile Irak Arasındaki İyi Komşuluk Münasebetleri*" başlığıyla birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Sınırın kuzeyinde ve güneyindeki nüfus büyük oranda Kürt kökenlidir ve sınırın iki yanında bu etnik devamlılık, sınırın istikrarsızlaşmasında önemli bir etkidir. Ayrıca, göçebe aşiretlerin sınırdaki ekonomik hareketliliği, silahlı Hıristiyan unsurların sınır bölgesine yerleştirilmeleri bir diğer sorun kaynağı olmuştur. Sınırın etnik ve dini farklılıklar gözetilmeden çizilmiş olması, sınırı Irak lehine genişletmek üzere bölgedeki aşiretlerin silahlandırılarak provoke edilmesi, bölge dışı güçlerin, Türkiye-İrak sınırını Sevr Antlaşması çerçevesinde düzenlemekten vazgeçmediğini göstermektedir. Sınırın güneyinde yer alan Musul Vilayeti petrol kaynakları bakımından zengindir ve bu da, petrol yataklarının kontrolünü sağlamak için dış güçlerin sınırın tespitinde rol oynamasına ve sınırın etnik unsurlar üzerinden değiştirilmesi için sürekli bir faaliyette bulunmalarına zemin hazırlamıştır. Sınırın Türkiye tarafında kalan kısmı dağlık alan olup, Irak tarafı tarıma daha elverişli bir yapı arz etmektedir ki bu ekonomik anlamda bir bütün olarak var olabilecek bölgenin ikiye ayrılarak sorunlar yaşanmasına neden olmuştur.

4178, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 230.548..8). Türkiye-Irak sınır sorunları ve bu nedenle ortaya çıkan güven bunalımları, iki ülkenin yakın ittifakıyla ve bu çerçevede imzalanan antlaşmalarla, protokollerle giderilmeye çalışılmış; iki ülke ararsındaki yakın dostluk ve iş birliği olduğu sürece sınır sorunlarının denetim altına alındığı ve hatta azaldığı görülmüştür.

2. Irak petrollerinin ticari sevkiyatı petrol boru hatları, demiryolları ve deniz taşımacılığı ile sağlanmaktadır. Petrol boru hatlarının güzergâhı, petrol rezervleri kadar stratejik bir unsur olmuş; petrol boru hatlarının geçtiği ülkeler en az petrol rezervlerine sahip ülkeler kadar önemli bir hale gelmiştir. Diğer taraftan petrol sevkiyatının yapıldığı hatlar, güvenlik sorunuyla karşı karşıya gelmiş ve olası saldırıların da hedefi olmuştur. Irak petrollerinin, Türkiye üzerinden sevk edilmesi projesi çeşitli dönemlerde gündeme gelmiş; Irak Hükûmeti bu projeyi 1930'larda Türkiye'den gelebilecek olası saldırıları öne sürerek reddetmiş, 1950'lilerde ise bir tehdit olarak algılamış ve Arap birliğine karşı bir hareket olarak yorumlamıştır. Irak'ın bu tutumu, İngiltere'nin Türkiye-Irak arasında ötekileştirme politikasının sonucu olarak değerlendirilebileceği gibi, giderek yükselen Arap milliyetçiliğinin de yansıması olarak yorumlanabilir (Hurrewitz, 1956: 133; Uluğbay, 2003; 515-516, **T.C.B.C.A.**, 8 Mart 1929, Dosya: 43622, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer o:258.738..1, **T.C.B.C.A.**, 10 Nisan 1933, Dosya: 402A251 Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 226.522..12, **T.C.B.C.A.**, 13 Aralık 1935, Dosya: 436187, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.744..10, **T.C.B.C.A.**, 4 Eylül 1937, Dosya: 422134, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 234.581..16, Gürel,1979: 91).

3. Musul'un barındırdığı etnik ve dini farklılıklar, Musul petrollerine sahip olmak isteyen bölge dışı güçler tarafından sürekli bir gerilim unsuru olarak kullanılmış ve bu güçler “demokratik yapının gelişmesine hizmet” söylemiyle bölgeye müdahale etmişlerdir. Bugün de, aktörleri değişmekle beraber, bu güçler aynı söylem ve yöntemle Musul'a müdahale etmeyi sürdürmektedirler.

Musul Vilayeti'nin nüfusunun %5 5-60'ını Kürtlerin oluşturduğunu ve Kürt nüfus yoğunluğunun, Musul'un kuzey ve doğu bölgesinde, yani petrol alanlarında olduğunu görmekteyiz. Bu nedenle, petrollere sahip olmak isteyen büyük güçler Musul meselesini, Kürt meselesiyle birlikte değerlendirmiş ve kendi kontrollerinde bölgede bağımsız veya otonom bir Kürt devletinin kurulmasını istemiş ve desteklemişlerdir. Hatta özerk Kürdistan projesini, kurulması öngörülen Ermeni Devleti ile birlikte değerlendirmişlerdir. Gerek Irak'ın İngiliz mandası yönetiminde olduğu dönemde gerekse Irak'ın bağımsız olduğu dönemde hatta 1926 Ankara Antlaşması'nın imzalandığı süreçte Türkiye'ye baskı unsuru olarak “Kürt kartı” kullanılmıştır. Bu durum bölgedeki Kürt unsurların Türkiye'nin toprak bütünlüğüne karşı, kimi zaman Türkiye'nin güney bölgesinde yaşamakta olan Kürt aşiretlerle etkileşim hâlinde kimi zaman da büyük güçlerin desteğiyle, sürekli bir kargaşa ortamı yaratmalarına neden olmuştur. Kürt sorunu Irak Devleti'nin

de toprak bütünlüğünü tehdit etmiş ve ülke içi istikrarını bozmuş bir bakıma “ortak kadere” sahip olduğu Türkiye ile ülke bütünlüğünün ve ulusal yapısının korunması için karşılıklı ve bağımlı bir ilişkiyi sürdürmek durumunda kalmıştır (Kaymaz, 2003: 33-34, 93-94, Akgül, 1992: 107-108, Arfa, 1998: 75, McDowall, 1997: 118, Öke, 1992: 312, Lazarev: 269; Kalafat, 1992: 179; Bruinessen, 1984: 395; Şadillili, 1980: 134-135, Göktaş, 1991: 87-110, Hallı, 1972: 145-263; Şimşir, 1975; C.VI: 96-98, 293, **T.C.B.C.A.**, 22 Ağustos 1932, Dosya: 43699, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.741..17, **T.C.B.C.A.**, 3Ağustos1932, Dosya: 43696, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.741..14, **T.C.B.C.A.**, 18 Temmuz 1932, Dosya: 43694, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.741..12, **T.C.B.C.A.**, 4 Ocak 1933, Dosya: 436107, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.741..25)

Irak üzerindeki gölge güçler ve Irak yönetimi, özellikle petrol rezervlerinin yoğun olduğu bölgeye zaman içinde daha fazla Kürt nüfusun yerleştirilmesine göz yummuşlar ve zaman içinde kontrol edilemez hale gelen Kürt siyasi faaliyetlerini engellemek için önce Irak yönetiminde sonra da petroler üzerinde Kürtlere ayrıcalıklar tanımışlardır. Bu durum ekonomik ve siyasi bağımsızlığını kazanma yolunda Kürt siyasi faaliyetlerine hız kazandırmış ve Kürt sorunu gerek Irak için gerek Türkiye için tehditkâr ve bölücü bir niteliğe bürünmüştür.

İngiltere, Hakkâri’yi içine alan, 37. ve 38. paraleller arasındaki bölgeyi Asurîler yurdu olarak tanımlamış ve bu bölgede, Irak petrolerine yönelik çıkarlarını korumak için Hristiyan unsurları içeren tıpkı Lübnan gibi; bir devlet oluşturarak bölgedeki denetimini sağlamlaştırmak istemiş ve Hristiyan unsurların bir kısmını, “yerleştirme” ve “hayatlarını kurtarma” politikası çerçevesinde Musul Vilayeti’nin kuzeyine ve Hakkâri’ye yerleştirmiş, bir kısmını da ucuz paralı asker olarak kullanmıştır. İngiltere Musul sorununun Milletler Cemiyeti’ne taşındığı günün ertesinde Hakkâri bölgesinde meydana gelen Nasturi İsyanını desteklemiş, Türkiye’nin, isyanı bastırmak ve sınırı denetim altına almak için Nesturileri tasfiye etmekle sınırlı bir operasyon düzenlemesini ise, dünya kamuoyuna “Hristiyanların sistematik biçimde temizlendiği” ve Türkiye’nin Nesturilere “Hristiyan tehirci” uygulaması yaptığı şeklinde yansıtmıştır (Albayrak, 1997: 70-71; Kaymaz, 2003: 338-357, **T.C.B.C.A.**, 8 Temmuz 1931, Dosya: 43668, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.740..8, **T.C.B.C.A.**, 18 Temmuz 1932, Dosya: 43694, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.741..12, **T.C.B.C.A.**, 4 Ocak 1933, Dosya: 436106, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.741..24, **T.C.B.C.A.**, 2 Temmuz 1933, Dosya: 436122, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.741..39, Saatçi, 1996: 197)

Irak Türkleri, Irak’ın kuzeybatısından güneydoğusuna uzanan şeritte, Kürtler ve Araplar arasında tampon vaziyeti gören bölgede yaşamakta ve bu sebeple bölgedeki istikrarın en önemli unsurunu oluşturmaktadırlar. Türkmen nüfusunun en yoğun olduğu Kerkük, zengin petrol kaynakları, verimli tarım arazilerini içermesinin yanı sıra bölgenin ulaşımında da önemli bir yere sahiptir.

Bu nedenle Musul petroleri çerçevesinde Türkmenlerin yerleşim alanları büyük önem taşımaktadır. Bu bölgede Türkmen nüfusun yoğunluğu, ileride oluşabilecek özerk yönetimlerde, Türkmenlere daha fazla söz sahibi olma imkânı tanıyabilirdi ve bunun farkındalığıyla Irak yönetimi, Türkmenleri petrol alanlarından göç etmeye zorlamış ve Türkmenlere karşı bölgedeki diğer etnik unsurları kışkırtarak katliamlar yapılmasına göz yummuştur. Ayrıca Irak, Türkmen nüfusun yoğun olduğu bölgelere Arap ve Kürt nüfusu yerleştirmiş; özellikle bölgede faaliyet gösteren petrol şirketlerinde çalışan Türkmen işçilerin başına, çoğunlukla Kürt olmak üzere, Ermeni ve Asurî idareciler atanmış ve petrol kaynaklarının idaresinden Türkmenler uzak tutulmuştur. Ankara Antlaşması'nda Irak Türkmenlerinin haklarını tanımlayan ve garanti altına alan bir madde yoktur. Anlaşılan, Türkiye sadece Musul'u değil, Türkmenleri de Irak'a bırakmak durumunda kalmıştır. Irak'ın Türkmenlerin asimilasyonuna, göç etmelerine ve katledilmelerine yönelik uyguladığı politika, Musul'daki Türkmen nüfusun azalmasına neden olmuş ve bugün, sayısal ve siyasal etkinliğini kaybetmiş Türkmenlere Kuzey Irak'ta kurulan yeni yapıda söz hakkı tanınmamıştır (Demirci, 1991: 67-68; Kerkük, 2004: 47; Saatçi, 1996: 197-205, Şimşir, 2004: 112-113; Çay, 1987: 27, Koçsoy: 129; Şimşir, 1999: 413-416).

Bölge dışı güçlerin çıkarlarıyla şekillenen Irak politikası, Kuzey Irak'ın tarihsel, kültürel ve etnik yapısına hâkim olan Türk kimliğini silmiştir. Şüphesiz, Irak "eski efendi" olarak gördüğü Türkiye Devleti'nin bölgedeki izlerini yok etmek, köklerini kopartarak, yeni bir kimlik, yeni bir devlet oluşturma isteği içinde hareket etmiş olabilir. Türkiye, Irak Türkmenlerinin yaşadıkları olumsuz gelişmelere müdahalede bulunmamış, durumu Irak'ın iç meselesi olarak yorumlamıştır. Ancak, Türkiye, Irak ile yaptığı anlaşmalarla Irak Türklerinin Türkiye'de ikamet etmelerine, eğitim görmelerine ve meslek edinmelerine fırsat tanımıştır.

4. Hatay'ın 1939 tarihinde anavatana katılmasını hazırlayan gelişmeler, dünya basınında Türkiye'nin Musul için de aynı siyasete yöneleceği hakkında yorumlara neden olmuş ve kimi bölge dışı güçler bu durumu Irak'ta Türkiye aleyhinde bir kamuoyu oluşturmak için kullanmaya çalışmışlarsa da Irak'ta beklenen tepki oluşmamıştır. Bununla beraber Irak Hükümeti Türkmenler üzerindeki baskıları artırmış; Kuzey Irak'ta tıpkı Hatay'da olduğu gibi bir yapının oluşmasını engellemeye yönelik sert tedbirler uygulamıştır. Türkiye'nin Hatay meselesindeki haklı davası sürerken Musul'un gündem bulması bir rastlantı değil, bilakis haklı bir davanın, haksız çözümüne ilişkin uygulamaların belleklerde canlanmasıdır. Diğer taraftan Türkiye'nin izlediği aktif siyasetin Musul'a nasıl yansıtacağı dünya kamuoyunda merak ve endişe uyandırmış, Türkiye'nin kaybettiği topraklara yayılma eğilimi gösterdiği şeklinde asılsız ve gerçek dışı yorumlar yapılmıştır.

Misak-ı Millî sınırlarının Orta Doğu'ya ilişkin iki temel sorunu Musul ve Hatay, benzer birtakım özellikler göstermektedir. İkisi de Lozan görüşmelerinde

çözüme kavuşturulamamış, yeniden gündeme geldiklerinde her ikisi de Milletler Cemiyet'i nezdinde tartışılmış, çözüm aşamasında Türkiye ikisi için de doğrudan güç kullanmamış ve sınıra askeri kuvvet yığmakla yetinmiş, Kral Faysal'ın iktidarı, ikisinin bağlı olduğu sömürge idareleri için tartışılmıştır. Bütün bu benzer özelliklere rağmen Musul konusunda başarı elde edilemezken, Hatay, Türkiye sınırlarına dâhil edilmiştir. Musul'un kaybedilmesinde Musul'daki petrol rezervleri, dönemin ulusal ve uluslararası koşulları belirleyici olmuştur. Hatay'ın anavatana katılmasında, petrolün olmaması, uluslararası gelişmelerin Türkiye'nin jeopolitik konumunu hassaslaştırması ve ülke içi koşullarının güçlenmesi belirleyici olmuştur (Şimşir, 2004: 112-113; Koçak,1990: 172-173; Oran içinde Fırat, C. I: 283; **Türkiye Suriye İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını**, 1994: 10, **Ayn Tarihi**, 7 Ocak 1937, S: 38: 161-174).⁵

Türkiye'nin Musul petrollerine yakınlığı, Türkiye-Irak halkları arasında kültürel, dinî ve etnik ortaklık, Türkiye'yi, petroleri ele geçirmek ya da denetim altına almak isteyen ülkelerin hedefi hâline getirmiştir. Bu durum bir yandan Türkiye'ye stratejik bir üstünlük sağlamakla beraber diğer yandan da Türkiye'nin potansiyel bir hedef hâline gelmesine de neden olmuştur. Bu durumun, söz konusu coğrafyada önemli çalkantılara ve sosyal değişikliklere yol açacağını düşünmek bir kehanet değildir.

KAYNAKÇA

1. T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi⁶

T.C.B.C.A., “Irak Dışişleri Bakanı Nuri Paşa'nın Ankara'dan döndüğü gün gazetelerde çıkan açıklaması”, Tarih: 2/10/1930, Dosya: 43655,Fon Kodu: 30..10.0.0,Yer No: 258.739..15.

T.C.B.C.A., “Bağdat'ta yayımlanan **El Irak** gazetesinin Genç Türkiye'de İktisadi Uyanış başlıklı yazısının sureti”,Tarih:15/3/1930, Dosya: 17416, Fon Kodu: 30..10.0.0,Yer No: 166.153..6.

T.C.B.C.A., “Şam'da çıkan **El Kabes** gazetesinde Irak'ın yaptığı anlaşmalarla ilgili yayınlanan yazı”, Tarih:21/8/1930,Dosya:43645,Fon Kodu:30..10.0.0,Yer No:258.739..4.

T.C.B.C.A., “Türkiye ile Irak arasında karşılıklı iş birliği antlaşması dolayısıyla Başbakan Adnan Menderes'in bir ajansa verdiği beyanat”, Tarih: 8/2/1955 Dosya Adı: A-41 Fon Kodu: 30..1.0.0 Yer No:35.215..1.

⁵ Milletler Cemiyeti nezdinde Sancak meselesi incelenirken dünya basınında konuyla ilgili bir takım haberler yer almıştır. Basına yansıyan bu haberlerin merkezinde Türkiye'nin İskenderun Sancağı'nı ilhak etmek niyetine dair çeşitli ülkelerin endişeleri yer almakta ve Ortadoğu'da yeni bir yapılanma sürecini işaret eden ve petrol ekseninde emperyal niyetleri ifade eden bu haberlerin, odağını Türkiye oluşturmaktaydı.

⁶ **T.C.B.C.A.**olarak kısaltılmıştır.

T.C.B.C.A., “Bağdat Paktı Dolayısıyla Beyrut’ta çıkan **El Hedef** gazetesinde “İki Asil Millet” başlığı altında yayımlanan makale, Tarih: 18/2/1955 Dosya: A41 Fon Kodu: 30..1.0.0 Yer No: 35.215..2.

T.C.B.C.A., “Türkiye’yi ziyaret eden Irak eski İçişleri Bakanı Hikmet Süleyman’ın gazetelere yaptığı açıklama”, Tarih: 13/12/1935, Dosya: 436190, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.744..13.

T.C.B.C.A., “Irak Başbakanı Hikmet Süleyman’ın eski başbakan Nuri Paşa’nın Hükûmeti devirmeye ve önemli şahsiyetlere suikast düzenlemeye çalıştığını söyledi”, Tarih: 31/12/1936, Dosya: 436217, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.745..15.

T.C.B.C.A., “Yeni Irak Hükûmeti’nin İngiltere ile olan antlaşmalara bağlı kalacağını sına rağmen, İngiltere Dışişleri Bakanı’nın Irak üzerindeki hamilik ve vasiliklerinin devam ettiği yolundaki beyanatının Irak’ta hoşnutsuzluk yarattığı”, Tarih: 21/12/1936, Dosya: 436214, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.745..12)

T.C.B.C.A., “Irak, İran ve Rusya sınırlarımızda meydana gelen olaylar hakkında rapor”, Tarih: 20/8/1929, Dosya: 106650, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 128.915..43.

T.C.B.C.A., “Irak sınırındaki bir olayla ilgili Van Sınır Kumandanlığı’ndan gelen yazı”, Tarih: 24/6/1928, Dosya: 43615, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.737..17.

T.C.B.C.A., “Türk-Irak Daimi Sınır Komisyonunun Musul toplantısı müzakerelerine ait raporu: Yedinci Celse 25.10.1929”, Tarih: 22/1/1930, Dosya: 4177, Fon Kodu: 30..10.1.1, Yer No: 230.548..7.

T.C.B.C.A., “Türk-Irak Daimi Sınır Komisyonunun Musul toplantısı müzakerelerine ait raporu: Altıncı Celse 24.10.1929”, Tarih: 22/1/1930, Dosya: 4177, Fon Kodu: 30..10.1.1, Yer No: 230.548..7.

T.C.B.C.A., “Türk-Irak Daimi Sınır Komisyonunun Musul toplantısı müzakerelerine ait raporu”, Tarih: 22/1/1930, Dosya: 4177, Fon Kodu: 30..10.1.1, Yer No: 230.548..7.

T.C.B.C.A., “Türk-Irak Sınır Komisyonunun 8. toplantısı hakkında Komisyon Reisi Tevfik Hadi Bey’in raporu”, Tarih: 24/7/1930, Dosya: 4178, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 230.548..8).

T.C.B.C.A., “Irak Kralı Faysal’ın Ankara ziyaretiyle ilgili **El Irak**, **El-Alemul-Arabi** ve **SadEl-Aht** gazetelerinde çıkan makaleler”, Tarih: 5/7/1931, Dosya: 43667, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.740..7.

T.C.B.C.A., “Musul petrollerinin Trablus-Şam Limanına ulaştırılmasıyla ilgili L’Orient İngiliz-Irak krizi ve Musul petroleri adlı **La Syrie** gazetesinde çıkan yazı”, Tarih: 8/3/1929, Dosya: 43622, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.738..1.

T.C.B.C.A., “İngiliz ve Fransızlar tarafından Musul petrolünün Hayfa ve Trablusşam’a ulaştırılması için boru döşendiği anacak Arabistan çölünde İbn-i Suud’un adamlarının buna engel olmaya çalıştıkları”, Tarih: 10/4/1933, Dosya: 402A251 Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 226.522..12.

T.C.B.C.A., “BOD Neft Şirketi’nin Irak’ın Musul-Telköçek demiryolunu yapmaktan vazgeçti”, Tarih: 13/12/1935, Dosya: 436187, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.744..10.

T.C.B.C.A., “Irak’taki İngiliz Petrol Şirketi British Oil Development’in, petrolün deniz yoluyla taşınması için Halep-Nusaybin demiryolundan faydalanma isteği”, Tarih: 4/9/1937, Dosya: 422134, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 234.581..16.

T.C.B.C.A., “İngiltere’nin Irak Ali Komiseri Sir Francis Humprys’in Barzan meselesiyle ilgili elçimize açıklaması”, Tarih: 22/8/1932, Dosya: 43699, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.741..17.

T.C.B.C.A., “Barzanlı Şeyh Ahmet ve adamlarının yakalanması üzerine Irak Dışişleri Bakanı’nın teşekkür yazısı”, Tarih: 3/8/1932, Dosya: 43696, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.741..14.

T.C.B.C.A., “Irak’ın Cemiyet-i Akvam’a girmesi üzerine azınlıklara verilecek haklarla ilgili görüşmede, Fransız üyenin Kürtlere idari özerklik verilmesi isteği”, Tarih: 18/7/1932, Dosya: 43694, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.741..12.

T.C.B.C.A., “Irak Dışişleri Bakanı’nın Barzan Şeyhi ve adamlarının Irak sınırından uzaklaştırılmaları isteği”, Tarih: 4/1/1933, Dosya: 436107, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.741..25.).

-----, “Irak’taki Hristiyan azınlıklar meseleleri”, Tarih: 8/7/1931, Dosya: 43668, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.740..8.

T.C.B.C.A., “Irak’ın Cemiyet-i Akvam’a girmesi üzerine azınlıklara verilecek haklarla ilgili görüşmede, Fransız üyenin Kürtlere idari özerklik verilmesi isteği”, Tarih: 18/7/1932, Dosya: 43694, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.741..12.

T.C.B.C.A., “Irak’taki Asurilerin Cemiyet-i Akvam’dan yurt istekleri”, Tarih: 4/1/1933, Dosya: 436106, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.741..24.

T.C.B.C.A., “Irak Asurilerinin iskânıyla ilgili İçişleri Bakanı ile Bağdat Elçimizin görüşmeleri” Tarih: 2/7/1933, Dosya: 436122, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.741..39.

2. İngiltere Ulusal Arşivi (The National Archives-UK)

CO730/107/9286, 28 April-4 May 1926, “Cabinet Meeting of 28 April 1926: Proposal for Turkish Participation in Royalties from Iraq Oil”, 28 April-4 May 1926.

CO730/107/46, 13 Mayıs 1926, “Turkish Petroleum Co: Oil Royalties”, No: 211, 13 Mayıs 1926.

3. Kitap ve Makaleler

Akgül, Suat, **Yakın Tarihimizde Dersim İsyanı ve Gerçekler**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992.

Albayrak, Kemal, **Keldaniler ve Nasturiler**, Ankara, 1997.

Arfa, Hasan **Kürtlerin Kısa bir Tarihi**, İstanbul, 1998, s. 75.

Bağcı, Hüseyin **Türk Dış Politikasında 1950’li Yıllar**, ODTÜ Gelişme Vakfı Yay, 2. baskı, Ankara, 2001.

Bruinessen, Martin Van, **Osmanlıcılıktan Ayrılıkçıya, Şeyh Sait Ayaklanmasının Dini ve Etnik Arka Planı**, Çev. Levent Kafadar, Berlin, 1984.

Can, Bilmez Bülent, **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908–1923)**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.

Canatan, Yaşar, **Türk-İrak Münasebetleri(1932-1959)**, Ankara, 1995.

Çay Abdülhaluk, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, Ankara, 1993.

Denovo, Jhon, **American İnterests and Policies in the Middle East(1900-1939)**, Minnesota University Press, 1990.

Earle, Edward Mead, **Demiryolu Savaşı**, Çev. Kasım Yargıcı, İstanbul, 1972

Ediger, Volkan Ş., **Osmanlı’da Neft ve Petrol**, Ankara, 2005.

Erkin, Feridun Cemal, **Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar-Yorumlar**, Cilt: I, Ankara, TTK, 1987.

Gürel, Şükrü Sina, **Ortadoğu Petrolünün Uluslar arası Politikadaki Yeri**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1979.

Hall, Reşat, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Ayaklanmalar (1924-1938)**, Ankara, 1972.

Hurrewitz, J. C., **Diplomacy in the Middle East (1914-1956)**, USA, 1956.

Jivkova, Ludmila, **İngiltere-Türkiye İlişkileri (1933-1939)**, Habora Kitabevi, İstanbul (Tarih yok).

Kalafat, Yaşar, **Şark Meselesi Işığında, Şeyh Said Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar**, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 1992.

Kahadduri, Majid, **Independent Iraq**, Newyork, 1951.

Karacan, Ali Naci, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993.

Kaymaz, İhsan Şeref, **Musul Sorunu (Petrol ve Kürt Sorunlarıyla Bağlantılı Tarihsel-Siyasal Bir İnceleme)**, İstanbul, Otopsi Yayınları, 2003.

Kent, Marian, **Oil and Empire, British Policy and Mezopotamian Oil 1900-1920**, Barnes and Noble Boks, 1976.

Kerkük, İzzeddin, **Haşim Nahit Erbil ve Irak Türkleri**, Kerkük Vakfı Yay, İstanbul, 2004.

Koçak, Cemil, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, TTK, Ankara, 1991.

Koçsoy, Şevket, **Irak Türkleri**, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul (tarih yok).

Kürkcüoğlu, Ömer, **Türk-İngiliz İlişkileri (1918-1926)**, Ankara, Siyasal Bilgiler Yayınları, Ankara, 1978.

Lazarev, M. S., **Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)**, Çev. Mehmet Demir, Ankara, Özge Yayınevi (tarih yok).

Longrigg, Stephen Hemsley, **Iraq 1900 to 1950, A Political, Social and Economic**.

Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler, Çev. Seha L Meray, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, C.I-VIII, 2001.

Mc Dowal, David, **A Modern History Of The Kurds**, London, Newyork, 1997.

Mc Ghee, George, **ABD-Türkiye-NATO-Ortadoğu**, Çev. Belkıs Çorakçı, Ankara: Bilgi Yayınları, 1992.

Monroe, Elizabeth, **Britain Moment in the Middle East (1914-1956)**, The Jhon Hopkins Press, 1963.

Mosley, Leonard, **Petrol Savaşı**, Cilt I, Ankara, 1975.

Orta Doğu Sorunları ve Türkiye, Editör Halûk Ülman, Tüses Yayınları, Ankara, 1991.

Ortaylı, İlber, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Alkım Yayınları, İstanbul, 2006.

Öke, Mim Kemal, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, (1918-1926)**, Türk Dünyası Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992.

Özcan, Mesut, **Sorunlu Miras Irak**, İstanbul, 2003 SOYSAL İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)**, C.I, TTK, Ankara, 1989.

Saatçi, Suphi **Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı**, İstanbul, 1996.

Sever, Ayşegül, **Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu 1945-1958**, İstanbul, Boyut Kitapları, 1997.

Sonyel, Selahi, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri**, TTK, Ankara, 1995.

Sökmen, Tayfur, **Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar**, Ankara, 1978.

Stivers, William, **Supremacy of Oil: Iraq, Turkey and the Anglo-American World Order (1918-1930)**, London, 1982.

Sluglett, Peter, **Britain and Iraq (1914-1932)**, London, 1976.

Şadillili, Vedat, **Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyenlar**, C.I, Kon Yayınları Ankara, 1980.

Şimşir, Bilal N., **Lozan Telgrafları**, C.I-II, TTK, Ankara, 1990.

-----, **İngiliz Belgelerinde Atatürk(1919-1938)**, C.VI, TTK, Ankara, 2005.

-----, **İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu, 1924-1938, Şeyh Sait ve Dersim Ayaklanmaları**, TTK, Ankara, 1975.

-----, **Türk-Irak İlişkilerinde Türkmen Sorunu**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004.

-----, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C.II, TTK, Ankara, 2001.

-----, **Lozan Telgrafları (1922-1923)**, C.I, TTK, Ankara, 1990.

-----, **Lozan Telgrafları (Şubat-Ağustos 1923)**, C.II, TTK, Ankara, Türk 1994.

-----, **Doğunun Kahramanı Atatürk**, Bilgi Yay, Ankara, 1999.

Uzgel İlhan-Kürkçüoğlu Ömer, *“İngiltere'yle İlişkiler: 1930'lardaki Gelişmeler”*, **Türk Dış politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Editör Baskın Oran, Cilt: I(1919-1980), İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s.272.

Fırat Melek, *“Sancak (Hatay) Sorunu”*, **Türk Dış politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Editör Baskın Oran, Cilt: I(1919-1980), İstanbul, İletişim Yayınları, 2002 s.283.

Türkiye-Irak İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, 1994, İstanbul.

Tripp, Charles, (2002), **A History of Iraq**, Cambridge University Press.

Uluğbay, Hikmet, **İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik**, Ankara, 2003

Yaşayan Lozan, Editör Çağrı Erhan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003

Yeşilbursa, B. Kemal, **İngiltere ve Amerika'nın Ortadoğu Savunma Projeleri ve Türkiye (1950–1954)**, Ankara, 2000.

Yılmaz, Durmuş, **Musul Meselesi Tarihi**, Konya, 2003.

4. Resmî Yayınlar

Ayın Tarihi

5. Süreli Yayınlar

Cumhuriyet

Milliyet

Hürriyet

Vakit

